

Хожамбердиев О.¹, Суханова С.²

¹PhD доктор, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Қазақстан, Алматы қ.

² магистранты, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: s.sulukhan@mail.ru

**КӨПШІЛІК АЛДЫНДА СӨЙЛЕУ ӨНЕРІ:
МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ТЕНДЕНЦИЯЛАР**

Мақалада көпшілік алдында сөйлеу өнерінің негізгі бағыттары анықталады. Сөйлеушінің жеке тұлғалық қасиеттері, яғни білімі мен біліктілігі оның халық алдында сөйлеу кезінде байқалады. Көпшілік алдында сөйлеуге дайындық кезеңі – шығармашылық адам үшін жауапты да маңызды.

Зерттеу тақырыбы қазіргі әлемдік ақпарат құралдарының және коммуникацияның жылдам дамуымен байланысты. Көпшілік алдында сөйлеу өнерін меңгеру – адамның кез келген ортада тіл табысып, қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік туғызып қана қоймай, көшбасшылыққа, өзін-өзі басқару қасиеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, мақалада көпшілік алдында сөйлеу өнеріне жан-жақты сипаттама беріліп, негізгі ерекшеліктері анықталады. Көп қырлы сипаттама арқылы мәселенің мәні анықталады. Көпшілік алдында сөйлеу өнерінің қазақ тіліндегі стилистикалық жүйесіндегі орнын айқындауға ұмтылады. Тілдегі сөздік қор мен қолданыстағы тұрақты сөз тіркестерінің көпшілік алдында сөйлеу өнеріндегі қолданыс тәсілдері айқындалады.

Түйін сөздер: оратор, сөз, сөйлеу өнері, көпшілік алдында сөйлеу, шығармашылық тұлға.

Khozhamberdiyev O.¹, Sukhanova S.²

¹PhD doktor, T. Zhyrgenev Kazakh National Academy of Arts, Kazakhstan, Almaty

²magistrants, T. Zhyrgenev Kazakh National Academy of Arts, Kazakhstan, Almaty, e-mail: s.sulukhan@mail.ru

The Art of Public Speech: Problems and Trends

The article considers the stages of preparation for public speaking. The preparation for the performance is a very important and responsible business in the activities of the creative person.

The relevance of the research topic due to the fact that the modern world, with the rapid development of media and communications, has dramatically increased the interest in rhetoric. The skill of public speaking, the art of debate and communication in any society is the key to popularity, recognition, leadership, self-fulfillment and a higher level of life. The characteristic of public speech is given in this article, the special of public speech are considered. This perspective has many sided character. It conveys an attempt to determine a place of public speech in the stylistic system of Kazakh language and gives some notes on usage of polite forms, vocabulary, phrase construction and some techniques of modern rhetoric in high-level spoken public speech.

Key words: speaker, speech, oratory, public speaking, creative person.

Хожамбердиев О.¹, Суханова С.²

¹PhD доктор, Казахская национальная академия искусств имени Т. Жүргенова, Казахстан, г. Алматы

²магистранты, Казахская национальная академия искусств имени Т. Жүргенова, Казахстан, г. Алматы, e-mail: s.sulukhan@mail.ru

Искусство публичного выступления: проблемы и тенденции

В статье рассматриваются этапы подготовки к публичному выступлению. Подготовка к выступлению – очень важное и ответственное дело в деятельности творческого человека.

Актуальность темы исследования обусловлена тем, что в современном мире, в связи с бурным развитием средств массовой информации и коммуникации, резко возрос интерес к рито-

рике. Мастерство публичной речи, искусство полемики и общения в любом обществе – ключ к популярности, признанию, лидерству, самореализации и высокому уровню жизни. В статье дана характеристика публичной речи, рассмотрены особенности публичной речи. Данная проблематика имеет многогранный характер. Автор исследования изучает место публичной речи в стилистической системе казахского языка и дает некоторые рекомендации по использованию вежливых форм, словарного запаса, фразостроения и эффективных методов современной публичной риторики.

Ключевые слова: оратор, речь, ораторское мастерство, публичное выступление, творческий человек.

Кіріспе

Сөз сөйлеу мәдениеті мен оны жеткізу сөйлеушінің қарым-қабілетіне байланысты.

Көпшілік алдында әдемі, әсерлі, мәнді де мәнерлі, жұмсақ немесе күштеп, батырып сөйлеуді әртүрлі ойлардың нәтижелері дейміз. Сөздің қаншалықты дәрежеде дұрыс айтылуы сөйлеушінің ой ұшқырлығына байланысты. Ал мағыналы сөз – жүйелі ойдың нәтижесі екені белгілі. Бүгінде халық алдында, эфирде жүрген жүргізушілер сөйлеу мәнерін өзгертіп, әркім өз қалауынша, тілдік заңдылықтарға бағынбай имидж қалыптастыруда. Сөйлегенде дыбыс фонетикасын іздеуден аулақ болып керісінше, ішкі сезім психологиясын ашуға ұмтылу ғана жетістікке жеткізері сөзсіз. Өйткені сөз арқылы мінез-құлық, мінез-құлықтан барып кейіпкер бейнесі өмірге келеді.

Бүгінде телеарналардағы мән-мағынасы жоқ ток-шоулар мен сылдыр сөзден көрермен мезі болып бітті. Асығып-аптығып, сөзінің аяғын жұтып жұлмалап, жұлқып сөйлеген жаралы сөздерді естігенде, жаның жабырқайды. Жалаулаған жасық сөздің жаныңа батқаны сондай – жадап-жүдеп, күйзелмеске шараң жоқ. Онлайн-дәрістер оқып миллиондаған көрермен жинап отырғандар тағы бар. Тындасаң қарының ашады, мән-мағынасы жоқ әңгімелерге халық құмар болып кетті. Дауыс шығарып сөйлеуді декламация немесе пафос деп түсінетін, шапшаң сөйлеуді асығып-аптығумен шатастыратын, жүрек жылытар нәзік сөзді жасық сөз деп ұғынатындар көп. Көпшілік алдында сөйлеудің өзіндік мәдениеті мен этика-эстетикалық талаптарын қоғам санасына әлсін-әлсін сіңірмесе болмас.

Негізгі бөлім

XI ғасырдағы шығыс ғалымы Кайкаустың еңбегінде: «...Сөз төрт топқа бөлінеді. Біріншісі – білуге де, айтуға да қажеті жоқ сөздер. Екіншісі – білуге де, айтуға да қажетті сөздер. Үшіншісі – білуге қажеті жоқ, бірақ айтуға болатын сөздер. Төртіншісі – білу керек, бірақ айтуға қажетсіз

сөздер. Негізінде, дүниенің бар жақсылығы – айту және білу үшін қажетті сөздерге тән қасиет. Бұл сөздер дүние үшін пайдалы болып, айтушыға да, тыңдаушыға да мән-мағынасымен әсерлі болуға тиіс» – дейді (Айнабеков Т., 2005). Демек, сахна тілі сөйлеу мәдениетімен тығыз байланысты.

«Сұлу сөйлей білу де, тіл байлығы мен оның шұрайлылығы да табиғаттың адам баласына берген ерекше құдіреті мен баға жетпес сыйы, сондықтан да шебер табиғат сөз өнерін әдебиет пен шығармашылық өнердегі натуралистік бағытқа, яғни табиғилыққа одан сайын жақындата түседі» (Сыздықова Р., 1995). Ал, сахна тілінің маманы, профессор Дариға Тұранқұлова «Сөйлеу техникасы мен сөйлеу мәдениетін қатар меңгеру – дауыс сапасын жақсартудың бірден-бір жолы. Өйткені сөйлеу мәдениеті сөздерді білдірмек ойға дәл таңдай білу болса, сөйлеу техникасы – сол сөздерді тыңдаушысына жеткізе білетін дауыс құбылыстарын меңгеру болып табылады» деп тұжырымдаған (Тұранқұлова Д., 2016). Демек, бұл мамандықтың иелері міндетті түрде сөздің қыр-сырын жете түсініп, соның ішінде интонацияның сөйлеудегі рөлін анық бағамдай білу керек. Актер автордың ойын, спектакльдің идеясын жеткізуде сөйлеу әрекетін алуан түрлі тілдік емес әрекеттер арқылы толықтырып, әртүрлі эмоцияны танытуда просодикалық тәсілдер арқылы да ақпарат бере алады.

«Құрылымы әлдеқайда күрделірек көркем шығарма дискурсының басты қызметі – эстетикалық ықпал етіп, адресат санасының интеллектуалдық-эмоциялық тұстарына қозғау салу» (Уәли Н., 2007). Дискурстың бастауы, ортасы және соңы болатыны белгілі. Сахна тіліндегі дискурс дайындықсыз еркін түрде жүзеге аспайды. Сахна тілі эмоция мен экспрессияға бай болып келеді.

Тілтанушы, профессор Р. Сыздықова: «Сөйлеу мәдениеті дегеніміз – ауызша сөйлеудің жалпы тіл мәдениетіне қойылатын талаптармен қатар өзіне тән формалардың сақталуы болып табылады. Бұл нормада сөйлеу үлгісіндегі сөз-

дерді дыбыстау, сөздің сазын келтіріп айту тәртібін айтады» - деп атап көрсетті (Сыздықова Д., 1995). Ал, сахналық сөйлеу мәдениеті деп – сахна тілі заңдылықтарын ұстана отырып ойлы, бейнелі сөздің айтылу техникаларын терең меңгеріп және шығарманың жанрлық айырмашылығы мен стильдік ерекшеліктеріне қарай сөз саптау мәнерін келтіріп айту тәртібі деуге болады (Хожамбердиев О., 2012). Мысалы, драматургияда автордың идеясы болады.

Ойталқы

Көпшілік алдында сөйлеу өнері – ақпаратты аудиторияға жинақы, дұрыс жеткізуімен және тыңдаушыны сендіре алуымен ерекшеленеді. Сөйлеуші театр актері, телеарна жүргізушісі болуы мүмкін. Бірақ екеуінің де қызметі аудиториясын шынайы жүзімен сендіре алуы керек. Көпшілік алдында сөйлеу өнерін дамытудың бірнеше кезеңдері бар. Риторика заңдылықтарын меңгерудің маңызы зор. Әдемі сөйлеу ғана жеткіліксіз, дауыс ырғағы, іс-әрекет, түр-әлпеттің сенімділігі, ым-ишара т.б. элементтер де аудиторияға әсер етеді. Көпшілік алдында сөйлеу өнерінің екі кезеңі бар. Бірі – коммуникацияға дейін, екіншісі – коммуникация кезеңі, демек аудиториямен жұмыс уақыты. Алғашқы кезеңде тақырып пен мақсат-міндет айқындалады. Тақырыпты таңдауда сөйлеуші өзіне етене жақын, өзі жақсы меңгерген саланы таңдағаны дұрыс. Сонда ғана ол шынайы шығады. Және белгіленген уақытқа сай дайындалған дұрыс. Аз уақытқа көп дүние сыйғызамын деп, асығып-аптығу қажет емес. Шекспир: «Аз сөз болса да, салмағы болсын» дейді (Кухарев Н., 2000). Сонымен қатар, мүмкіндік болса бірнеше күн бұрын дайындықты бастаған жөн. Бұл түйінді ойларды жинақтауға көмектеседі. Сөйленетін сөздерді қысқаша тезис дайындап алған да артықтық етпейді. Деректер мен дәйектерді мұқият тексеріп қана аудиторияға ұсынған абзал.

Дауысты шынықтыру да үлкен еңбекті қажет етеді. Дыбысты «тәрбиелеу» үш сатыдан тұрады. Біріншіден, дұрыс дем алу жаттығулары, тіл, ерін мен жақ бұлшық еттерін шынықтыру. Бұл сөйлеушінің өзіне де, сөзіне де еркіндік береді. Сөйлеуші үлкен күш жұмсамай-ақ дауысын үлкен аудиторияларда меңгере алады. Жаттығулардың қортындысы сенім мен көңіл-күй тұрақтылығын сыйға тартады.

Екінші енді осы ие болған сенім мен еркіндік бірден көпшілік алдына келгенде, біршама қиындыққа тап болады. Ол алдымен жоғарғы және төменгі резонанстарды қолдана алмау қиынды-

ғы. Біреу тек жоғары резонанспен сөйлеуді әдет қылуы мүмкін. Ол өзіне ұнап кететіні соншалық, ажырамас әдет болады. Жаңғырған дауыс жалықтырады. Сондықтан, дауыстың төменгі және жоғарғы ноталарын тең меңгеруді, алма-кезек ауыстыра пайдалануды үйренген жөн.

Аудиторияны басқарудың негізгі элементтері:

Фраза. Мақал-мәтел, нақыл сөздерді қолдану тиімді тәсілдердің бірі. Бірақ, он екі сөзден артық фразалар адамның есінде сақталмайды екен. Мүмкіндігінше қысқа, нұсқа, түсінікті нұсқаларды пайдалануды ұсынамыз.

Үзіліс. Аз ғана үзіліс, іркіліс, үнсіздік аудитория назарын аудартудың бір жолы. Төрт-бес секундтық үнсіздік өте көп ақпарат айтқаннан соң немесе түсінуге күрделі мәселеден соң аудиторияның ой қорытуына көмектеседі.

Аудиториямен байланыс. Аудиторияның көңіл-күйі мен тақырыпқа деген ықылас-ынтасын байқау қиын емес. «Бәріміз білетіндей» немесе «бұл мәселе сіздерге таныс» дегендей назарын аудартуға болады. Дискуссия, диалог құру сөйлеушінің шеберлігін танытады. Кейде ауыр тақырыптарды қаузағанда арасында әзіл де айтып, көңіл-күйлерін көтеріп, атмосфераны реттеп отыруға болады. Сонымен қатар, сөз басталмай сөйлеуші амандасып, өзін таныстыруды және соңында рахмет айтып, қоштасуды ұмытпаған жөн.

Имидж. Сөйлеушінің киімі мен шаш үлгісі жалпы сырт келбеті өте маңызды рөл атқарады. Сырт келбеті мен сөзі сай сөйлеушіні аудитория құрметтейтіні анық. Тілді әдемі жаза білу бар, сөйлей білу бар. Сонымен қатар оны халыққа жеткізе білу бар. Сол тілді халыққа әдемі, мәнерлі, сазды жеткізе білу үшін көпшілік алдында сөйлеу өнерін жетілдіру ауадай қажет.

Бүгінде OpenTED сияқты көпшілік алдында әртүрлі тақырыптарда сөз қозғайтын мотивациялық платформалар әлемдік деңгейде қолға алынууда. Бұл аудиторияны басқарудың, әр елдің мәдени байланыстарын нығайтудың жаңа формасы. Қазақ тіліндегі TED жобалар өз нәтижелерін беруде. YouTube-тегі видеолардың қаралым саны кем дегенде 1 млн. асады. Шведтік статистик Ганс Рослингтің баяндамалары 20 млн. аса қаралымдарға ие. Сөз сөйлеу өнерін ертеректе адамдар театр, сахна тілінен, телеарна тілінен меңгерсе, бүгінде интернет желісінің де әсері сезілуде. Бұл әлемдік тенденция адамдардың рухани кемелденуіне өз әсерін тигізуде. Шешендік өнер, батырлар жырынан бергі киелі сөз өнерін жаңартып, жаңғыртып халық санасына сіңіру қажет-ақ.

Ғылыми еңбектерге шолу. Көпшілік алдында сөйлеу өнері ертеден-ақ еліміздегі көптеген әдебиетшілер мен ғалымдардың, театртанушылардың зерттеу объектісі болып келгені белгілі. Ертеректегі зерттеулер (Әуезов М., 1996), (Қуандықов Қ., 1972), (Байсеркенов М., 1993), (Құндақбаев Б., 1997) мен кейінгі зерттеулерде (Оразбай С., 2000), (Сығай Ә., 2004), (Сығай Ә., 2006), (Нұрпейіс Б., 2014), (Жақсылықова М., 2014), т.б. көптеген іргелі ғылыми еңбектерінде жалғасын тапты. Бұл еңбектерде жалпы ұлттық театрдың шығармашылық болмысы, жетістіктері мен кемшіліктері ғылыми тұрғыдан қарастырылған.

Сөз өнері мен сахна тілі туралы зерттеулер Р. Қаныбаева, Д. Тұранқұлова, М. Омарбаева, С. Жақан, М. Әбзелбаев, Ш. Берсүгірова тәрізді мамандардың еңбектерінде орын алған. Көпшілік алдында сөйлеу өнерінің негізгі объектісі ол театр және телеарналар. Бірақ бұл салалардың өзіндік ерекшеліктері мен айырмашықтары баршылық.

Нәтиже

«Сөз» – қарым-қатынас пен тілдесу аспабы. Кез келген аспаптың ыстық-суықтан, күн мен желден қорғайтын тәсілі бар. Ал сөзді қалай сақтаймыз? Оны тереңде сақтайтын зерде, сыртын қаптайтын сана. Демек, аудиторияны меңгерудің де өзіндік жолдары бар.

Тыңдаушыларды бағалау. Аудиторияны алдын ала білген артықтық етпейді. Кімдерге арналады? Қозғалатын тақырып өзекті ме? Демек аудиторияның жасын, білім деңгейін, мамандықтарын, жалпы қызығушылықтарын зерттеп, білген дұрыс.

Сананы кодтау. Материалдарды іріктеу, сөйленімнің логикалық-композициялық құрылымын санада сіңіру, сөйленім тілі мен стилімен жұмыс жасау. Дайындық жұмыстарын жүргізу.

Аудио, видео түсірілімдер мен хронометражбен дайындалу.

Коммуникативті кезең негізгі үш бөліктен тұрады. Олар: кіріспе – 10%, негізгі бөлім – 60%, қорытынды – 30%. Кіріспедегі алғашқы 2 минутты тиімді пайдаланған сөйлеуші аяғына дейін аудиторияны жақсы меңгереді. Өйткені зерттеулер бойынша, адамның алғашқы берген ақпараты оның білімі мен сөйлеу этикасын танытады [16]. Ары қарай аудитория өзі шешеді, не соңына дейін тыңдайды, не селсоқ отырады. Сондықтан мүмкіндігінше жинақы ойлардың түйіні алғашқы сөздерде айтылғаны жөн. Негізгі бөлімде көтеріліп отырған мәселелер мен мүмкіндіктердің шешуші жолдары айтылуы тиіс. Нақты ақпараттар мен тексерілген фактілерден мысал келтіріледі. Қорытындыда идея мен мазмұн түйінделеді, нақты ұсыныстар айтылады. Аудиториямен байланыс орнатуға болады.

Қорытынды

Сөйлеу мәдениетінің тамыры тереңде, әрі оның жоғары формасы көпшілік алдында сөйлеу өнері екені мәлім. Сол себепті сөйлеу өнерінің тарихы тереңде. «Риториканың» негізін салған көрнекті өкілдер – Протогор, Цицерон, Платон, Аристотель, Сократ, Георгий, Исократ, Демосфен, Лисий, Антифонт, Андокид, Исий, Гиперид, Ликург т.б. еңбектерін ерекше айтуға болады. Әрбір сөз өнерінің тізгінін ұстаған қаламгер, актер, медиа мамандары олардың еңбектерімен танысса артық етпейді.

Сөз шеберлігінің ең маңызды элементтерінің бірі – түпкі мақсат пен үзілмес әрекет желісі. Түпкі мақсат анықталып, соған жететін жолда үзілмей жасалған әрекет жағдайлары дұрыс бағаланса ғана сөйлеушінің нәтижеге қол жеткізе алатыны сөзсіз.

Әдебиеттер

- Әуезов М. (1996). Жалпы театр өнері мен қазақ театры. Шығармалар жиырма томдығы. – Алматы. – 143 б.
- Байсеркенов М. (1993). Сахна және актер. – Алматы.
- Жақсылықова М. (2014). Қазақ кәсіби актерлік өнерінің даму ерекшеліктері: зерттеулер, мақалалар. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, «Дәстүр». – 384 б.
- Кухарев Н.В. (2000). На пути к профессиональному совершенству. – М.
- Айнабеков Т. (2005). Қабунама /өзбек тілінен аударған және алғы сөзін жазған. – Алматы. – 160 б.
- Қуандықов Қ. (1972). Театрда туған ойлар. – Алматы: Жазушы. – 220 б.
- Құндақбаев Б. (1997). Мұхтар Әуезов және театр. – Алматы: Ғылым. – 245 б.
- Нұрғалиев Р. (1983). Талант тағдыры. – Алматы: Жазушы. – 327 б.
- Нұрпейіс Б. (2014). Қазақ театр өнерінің қалыптасуы мен даму кезеңдері 1915 – 2005. – Алматы: «Дәстүр». – 520 б.
- Оразбай С. (2000). Сахна шеберінің өмірі мен шығармашылығы хақында / (Құрастырған Ж. Сәрсек). – Алматы: Атамұра. – 304 б.

- Сығай Ә. (2006). Театр поэзиясын пір тұтқан. – Алматы. – 247 б.
Сығай Ә. (2004). Толғам (Театр туралы толғаныс). – Алматы: Парасат. – 392 б.
Сыздықова Р. (1995). Сөз сазы. – Алматы: Санат, – 117 б.
Тұранқұлова Д. (2016). Сахна тілі. – Алматы: Білім, – 214 б.
Уәли Н. (2007). Қазақ сөз мәдениетінің негіздері: филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы. – 330 б.
Хожамбердиев О. (2012). Сөйлеу мәдениетінің сахналық сипатын білеміз бе? // «Ақиқат» журналы №7. – Алматы.

References

- Auevov M. Zhalpy teatr oneri men qazaq teatry. Shygarmalar zhiyrma tomdygy [General theater art and Kazakh theater. The pieces are twenty volumes.]. – Almaty: 1996. – 143 b.
Baiserkenov M. Sahna zhane akter. [Scene and Actor.] Almaty. 1993.
Jaqslyqova M. Qazaq kasibi akterlik onerinin damu erekshelikleri: Zertteuler, maqalalar. [Features of the development of Kazakh professional acting arts: research, articles.]. – Almaty: «Karatau KB» ZHSHS, «Dastur», 2014.– 384 b.
Kuharev N.V. Na puti k professional'nomu sovershenstvu. [Doing so is a professional adventure.] – M.:2000.
Qabusnama /ozbek tilinen audargan zhane algy sozin zhazgan T.Ainabekov/. [The story /translated from Uzbek and into kazakh]– Almaty, 2005.-160 b.
Quandyqov K. Teatrd tугan oilar. [Thoughts born in the theater.] – Almaty: Zhazushy, 1972. – 220 b.
Qundaqbaev B. Mukhtar Auevov zhane teatr. [Mukhtar Auevov and theater.] – Almaty: Gylym, 1997. – 245 b.
Nurgaliev R. Talant tagdyry. [Talent Fate.] – Almaty: Zhazushy, 1983. – 327 b.
Nurpeis B. Qazaq teatr onerinin qalyptasuy men damu kezenderi 1915 – 2005. [Formation and development of Kazakh theatrical art 1915 - 2005] Almaty: «Dastur», 2014. – 520 b.
Orazbaj S. Sahna sheberinin omiri men shygarmashylygy haqynda (Qurastyrgan Zh.Sarsek). [About the life and creativity of the Scene Master (Created by J. Sarsek).] – Almaty: Atamura, 2000. – 304 b.
Sygai A. Teatr poeziyasyn pir tutqan. [He has a theater poetry.] – Almaty, 2006. – 247 b.
Sygai A. Tolgam (Teatr turaly tolqanys). [Theater of Excellence.]– Almaty: Parosat. – 2004. – 392 b.
Syzdyqova R. Soz sazly. [Speech sounds]– Almaty: Sanat, 1995. –117 b.
Turanqulova D. Sahna tili. [Language of the scene] – Almaty: Bilim, 2016. –214 b.
Uali N. Qazaq soz madenietinin negizderi // filologiya gylymdarynyn doktory gylymi darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertatsiya. [The basis of the Kazakh language] – Almaty, 2007.–330 b.
Kozhamberdiev O. Soileu madenietinin sahnalyq sipatyn bilemiz be? [Do you know the stage character of the culture of speech?] // «Aqiqat» zhurnaly №7, – Almaty, 2012.